

Anna Pachowicz

ORCID: 0000-0002-0977-6150

(Akademia Tarnowska)

Środowisko inteligencji żydowskiej w Tarnowie w latach 1772–1918 (wybrani przedstawiciele)

Celem artykułu jest omówienie kilku szczegółowych zagadnień odnoszących się do inteligencji żydowskiej w Tarnowie, przede wszystkim ukazanie wybranych przedstawicieli (m.in. rabinów, historyków, muzyków, rzeźbiarzy, adwokatów, lekarzy) związanych z miastem w różnych epokach historycznych, a także zwrócenie uwagi na strukturę tej grupy społecznej i na jej znaczenie w środowisku lokalnym. Mimo że społeczność ta była obecna przez wiele wieków w mieście, to w literaturze przedmiotu w większości można odnaleźć publikacje odnoszące się jedynie do ogólnej charakterystyki tej grupy (zwłaszcza w okresie II wojny światowej), a nie do poszczególnych osób tworzących ją w różnych okresach historii.

Słowa kluczowe: Tarnów, Żydzi, inteligencja, struktura grupy, czołowi przedstawiciele

Wstęp

Istniejąca w Tarnowie od czasów późnego średniowiecza do wybuchu II wojny społeczność żydowska była zróżnicowaną zbiorowością, której zdecydowaną większość stanowili drobni wytwórcy i przedsiębiorcy¹.

Inteligencja, czyli ogół ludzi wykształconych i wykonujących zawodowo pracę umysłową², nie tworzyła dużej grupy, jednak zawsze była obecna w struk-

¹ J. Półciwartek, *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 149–157; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 14; M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w I Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916, s. 104; A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M.A. Murzyn, J. Purchła, Kraków 2008, s. 345; J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911, *passim*.

² M. Fuks, *Żydowska inteligencja w Polsce 1918–1939*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1988, nr 3–4, s. 129.

turze społeczności żydowskiej, stanowiła wysoko wykształconą i zamożną część tej społeczności.

Mimo że funkcjonowała w mniejszości, spośród niej wywodziło się wiele znanych osób, które przybyły tutaj do pracy lub spędziły w Tarnowie z różnych powodów pewien etap życia lub (najczęściej) urodziły się w mieście, a potem wyemigrowały.

Celem artykułu jest omówienie kilku szczegółowych zagadnień odnoszących się do inteligencji żydowskiej w Tarnowie, przede wszystkim ukazanie wybranych przedstawicieli (m.in. rabinów, historyków, muzyków, rzeźbiarzy, adwokatów, lekarzy) związanych z miastem w różnych epokach historycznych, a także zwrócenie uwagi na strukturę tej grupy społecznej i na jej znaczenie w środowisku lokalnym. Mimo że społeczność ta była obecna przez wiele wieków w mieście, to w literaturze przedmiotu w większości można odnaleźć publikacje odnoszące się jedynie do ogólnej charakterystyki tej grupy (zwłaszcza w okresie II wojny światowej)³, a nie do poszczególnych osób tworzących ją w różnych okresach historii.

Tarnowscy rabini

Charakterystykę żydowskiej inteligencji w Tarnowie warto rozpocząć od ukazania wybranych postaci rabinów i cadyków. Zawsze odgrywali oni istotną rolę wśród tej społeczności, ponieważ zajmowali się m.in. administrowaniem gminą wyznaniową, sprawowaniem opieki nad synagogami, byli także odpowiedzialni za prowadzenie nabożeństw.

W rejestrze osiedli żydowskich Korony z 1507 r. widniała gmina wyznaniowa⁴, a informacje o pierwszej synagodze w Tarnowie pochodzą z 1582 r. Wraz z powiększającą się liczbą przedstawicieli tej społeczności w mieście zwiększała się liczba synagog i domów modlitwy⁵. Te ważne miejsca skupiały Żydów w mieście i stanowiły nie tylko ośrodki religijne, ale i kulturalne.

³ Więcej informacji na ten temat: K. Bańburski, J. Bogacz, J. Koziół, *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003, s. 6; A. Pachowicz, *Z historii społeczności żydowskiej Tarnowa. Wybrane zagadnienia* [w:] *Educare necesse est... – my wśród obcych, obcy wśród nas od średniowiecza do końca XX w.*, red. nauk. V. Urbaniak, Warszawa 2023, s. 113–127.

⁴ J. Półcwiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji...*, s. 149–157; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 14; W. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1991, s. 23–24; *The Encyclopaedia of the Jewish Religion*, Jerusalem–Tel Aviv 1966, s. 65; *Encyclopaedia Judaica*, v. 4B, Jerusalem 1978, s. 752.

⁵ Według zachowanych danych w 1939 r. było ich około 40. Zob. J. Turek, *Informator tarnowski*, Tarnów 1926, s. 95–96.

Zarówno rabin, jak i cadycy tarnowscy zawsze starali się jak najlepiej wykonywać swoje obowiązki, cieszyli się powszechnym szacunkiem i zaufaniem mieszkańców. Byli wśród nich m.in. rabin Samuel Szelme Horowitz, rabin Icchak Ajzyk, cadyk Chaim Eliezer Unger, Benjamin Wolf Landau, cadyk Leibusz Halberstam, cadyk Naftali Horowitz z Pokrzywnicy, cadyk Israel Aikib Bernstein, rabin Szlomo Halberstam, rabin Abraham Abele Schnur czy rabin Izrael Rapaport⁶.

Warto wspomnieć także o szerokim spektrum zaangażowania tych osób w działalność polityczną (dotyczącą praw dla Żydów), społeczną, kulturalną, a także charytatywną. W tym miejscu należy szczególnie zwrócić uwagę na osobę rabina Tarnowa w latach 1844–1881 Izraela Rapaporta (1813–1881). Zabiegał on o przestrzeganie praw żydowskich, był jednym z członków delegacji Żydów galicyjskich starającej się nie dopuścić do zatwierdzenia ustawy dyskryminującej tę społeczność, przyczynił się do uchwalenia 3 grudnia 1867 r. ustawy zrównującej wobec prawa wszystkich obywateli⁷. Swoją dom przy ulicy Szerokiej 5 w Tarnowie zapisał dla stowarzyszenia Bikur Cholim⁸, które zajmowało się m.in. pielęgnowaniem osób chorych, ich odwiedzaniem, organizowaniem różnorodnej pomocy.

Historycy pochodzenia żydowskiego

Jeden z najbardziej znanych historyków XX w. żydowskiego pochodzenia to Salo Wittmayer Baron urodzony w 1895 r. w Tarnowie. Wywodził się z ortodoksyjnej i zamożnej rodziny (posiadającej narożną kamienicę zlokalizowaną przy tarnowskim Rynku tuż obok ulicy Żydowskiej). Jego ojciec był bankierem i prezesem gminy żydowskiej w Tarnowie. S.W. Baron ukończył gimnazjum hebrajskie w Tarnowie, potem zapisał się na studia na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie studiowała już rok wcześniej jedna z jego sióstr. Jednak po roku zdecydował się na studia w Wiedniu; obronił doktoraty z filozofii (1917), nauk politycznych (1922) i prawa (1923). W 1920 r. ukończył Żydowskie Seminarium Teologiczne. W latach 1919–1926 był nauczycielem historii w Judisches

⁶ Większość wymienionych rabinów i cadyków została pochowana na cmentarzu żydowskim w Tarnowie zlokalizowanym przy ulicy Szpitalnej. Szczegółowe informacje na ten temat można odnaleźć w publikacjach: L. Hońdo, *Żydowski cmentarz w Tarnowie*, Kraków 2001; A. Bartosz, J. Kozioł, *Tarnowski Cmentarz Żydowski*, Tarnów 2005; L. Hońdo, *Najstarsze nagrobki na żydowskim cmentarzu w Tarnowie*, „Humanities and Cultural Studies” 2021, t. II, nr 1, s. 1–15 oraz na stronie: https://cemetery.jewish.org.pl/list/c_98 [dostęp 24.09.2023].

⁷ L. Hońdo, *Żydowski cmentarz w Tarnowie...*, s. 102.

⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, sygn. 33.1.0.49 Akta miasta Tarnowa, Dokumentacja Stowarzyszenia „Bikur Cholim” w Tarnowie.

Paedagogium w Wiedniu, w 1927 r. wyjechał do USA, gdzie pracował m.in. w Columbia University w Nowym Jorku 1930–1963 (kierował Katedrą Judaistyki)⁹. Był członkiem władz wielu instytucji i stowarzyszeń, m.in. prezesem American Jewish Historical Society w latach 1953–1955. Jest autorem m.in. publikacji: *A Social and Religious History of the Jews* (XVIII tomów, 2 wyd. New York 1937–1983), w której wiele miejsca poświęcił dziejom Żydów w Polsce¹⁰. Zmarł w 1989 r. w Nowym Jorku¹¹.

Kolejnym historykiem, pisarzem oraz krytykiem literackim był Michał Maksymilian Borwicz (Boruchowicz), który urodził się w 1911 r. w Tarnowie. Studiował polonistykę na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i współpracował z wydawanym tam pismem „Nowy Dziennik”. W okresie II wojny światowej był więziony w obozie janowskim we Lwowie, a po wyprowadzeniu z niego walczył w oddziale bojowym PPS. Po zakończeniu wojny został przewodniczącym Żydowskiej Wojewódzkiej Komisji Historycznej w Krakowie. W 1947 r. wyjechał z Polski do Paryża. W 1954 r. przygotował i obronił na Uniwersytecie Paryskim (na Sorbonie) pracę doktorską pod tytułem: *Écrits des condamnés à mort sous l'occupation allemande (1939–1945)*, a następnie zaczął wykładać na tej uczelni. Jego zainteresowania naukowe skupiały się wokół tematyki II wojny światowej oraz okresu Holokaustu. Był autorem m.in. takich publikacji: *Literatura w obozie* (1946), *Uniwersytet zbirów* (1946), *Pieśń ujdzie cało... Antologia wierszy o Żydach pod okupacją niemiecką* (1947); *L'Insurrection du ghetto de Varsovie* (1966); *Spod szubienicy w teren* (1980); *Arisze papirn* (w języku jidysz, *Aryjskie papiery*, 1955)¹².

Następnym znanym historykiem, a zarazem dziennikarzem i działaczem politycznym był Samuel Haker (Emil Haecker) urodzony w 1875 r. w Tarnowie. Tutaj rozpoczął edukację, ukończył gimnazjum, działał w organizacji Orzeł Biały kierowanej przez Ligę Narodową, współpracował z socjalistami. W 1892 r. rozpoczął studia na UJ, ale w tym samym roku relegowano go za działalność so-

⁹ <https://www.jewishvirtuallibrary.org/salo-shalom-wittmayer-baron> [dostęp 21.08.2023].

¹⁰ *Encyclopedia of Historians and Historical Writers*, ed. K. Boyd, vol. I, Rutledge 1999, s. 75–76; R. Liberles, *Salo Wittmayer Baron: Architect of Jewish History*, New York 1995, s. 117–118; L.P. Gartner, *Salo Wittmayer Baron (1895–1989)*, „Jewish History” 1989, vol. 4, no. 1, s. 5–10; tenże, *Salo Wittmayer Baron (1895–1989)*, „The American Jewish Year Book” 1991, vol. 91, s. 544–554; *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski i A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 33.

¹¹ D. Praszalowicz, *Salo Wittmayer Baron i jego intelektualna droga: Tarnów – Wiedeń – Nowy Jork [w:] Pani Anna w Kanadzie: księga pamiątkowa dedykowana Pani Profesor Annie Reczyńskiej*, red. M. Gabryś, M. Paluszkiwicz-Misiaczek, Kraków 2016, s. 65–80.

¹² R. Żebrowski, *Borwicz (pseud. właśc. Boruchowicz) Michał Maksymilian*, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=16433> [dostęp 28.08.2023]; J. Lyon-Caen, *Michel Borwicz: między Polską a Francją, między literaturą a historią*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2017, 13, s. 261–274.

cialistyczną. Od 1895 do 1904 r. redagował organ studentów socjalistów „Zjednoczenie”, a w okresie 1897–1898 był sekretarzem Komitetu Wykonawczego Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska (PPSD). W 1894 r. rozpoczął pracę w redakcji pisma „Naprzód” (od 1920 r. jako redaktor naczelny), który stanowił organ partii, przygotował także teksty do „Jedności Robotniczej” i „Przedświtu”, które wydawała frakcja rewolucyjna Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Walczył w Legionach, został ranny w bitwie pod Kirlibabą 18–22 stycznia 1915 r. Aktywnie działał we władzach naczelnych zjednoczonego PPS, a od 1921 do 1930 r. jako członek Rady Miejskiej Krakowa. Był autorem m.in. takich publikacji: *Historii socjalizmu w Galicji i na Śląsku Cieszyńskim* (1846–1882), t. I, Kraków 1933, *Stanisław Wyspiański*, Kraków 1927, *Lutnia robotnicza*, zbiór pieśni rewolucyjnych, Kraków 1908. Zmarł w 1934 r. Krakowie.

Historyk, filolog i działacz syjonistyczny Leon Kellner również urodził się w Tarnowie, w 1859 r. Ukończył studia we wrocławskim seminarium rabinackim (Jüdisch-Theologisches Seminar in Breslau) i na uniwersytecie w Wiedniu. Od 1890 r. był docentem Uniwersytetu Wiedeńskiego, a także od 1904 r. profesorem w Czerniowcach. W okresie I wojny światowej wykładał w Technischen Hochschule w Wiedniu, a później w latach 1918–1928 był sekretarzem angielskiej Kancelarii Prezydenta Federalnego (Bundespräsident). Interesował się dziejami literatury angielskiej, był wykładowcą tego języka i autorem monografii dotyczącej W. Szekspira (wydanej w 1900 r.) oraz opublikowanych w 1909 r. dziejów literatury angielskiej za czasów królowej Wiktorii. Popierał żydowski ruch Chowej Syjon i ruch syjonistyczny (któremu przewodził na Bukowinie). Przyjaźnił się z Theodorem Herzlem, był egzekutorem jego testamentu i wydawcą jego pism *Zionistische Schriften* (1904) oraz pamiętników (wyd. 1922–1923) i biografii *Teodor Herzls Lehrjahre* (1920). Zmarł w 1928 r. w Wiedniu¹³.

Adwokaci pochodzenia żydowskiego

Spośród adwokatów związanych z Tarnowem warto wymienić radnego miasta Krakowa (1872–1881), posła na Sejm Krajowy (1876–1907) i do Rady Państwa (1879–1907), adwokata, filantropa Arnolda Chaima Rappaporta-Poradę. Urodził się 5 lipca 1840 r. w Tarnowie, był synem kupca Dawida i Karoliny. W 1858 r. ukończył Gimnazjum św. Anny w Krakowie, w 1862 r. studia na Wydziale Prawa UJ, w 1863 r. uzyskał tytuł doktora. Od 1870 r. prowadził własną kancelarię adwokacką w Krakowie i w Wiedniu. Był m.in. prezesem Towarzystwa Opieki nad Zaniedbanymi Chłopcami Starozakonnymi w Krakowie,

¹³ R. Żebrowski, *Leon Kellner*, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=18659> [dostęp 28.08.2023].

fundatorem szkoły rzemieślniczej dla młodzieży żydowskiej w Krakowie, przewodniczącym Komitetu Pomocy dla Ubogiej Ludności Żydowskiej w Galicji, członkiem rad nadzorczych Galicyjskiego Zakładu Kredytowego Ziemskiego i Galicyjskiego Towarzystwa Parcelacji i Budowy oraz Galicyjskiego Banku dla Handlu i Przemysłu w Krakowie, współorganizatorem Banku Krajowego w Galicji, doradcą prawnym, a także finansowym Länderbank i założycielem kopalni węgla kamiennego w Brzeszczu. Był także autorem wielu broszur, współpracował z pismami krakowskimi „Kraj”, „Czas” i wiedeńskim „Neue Freie Presse”. Zmarł 14 lutego 1907 r. w Wiedniu i tam został pochowany.

Kolejną osobą wywodzącą się z Tarnowa był Wilhelm Berkelhammer urodzony 14 stycznia 1889 r. Ukończył gimnazjum w Tarnowie, a potem studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego, uzyskując tytuł doktora praw 26 czerwca 1912 r. Następnie wrócił do Tarnowa, rozpoczął tutaj aplikację adwokacką, a potem przeniósł się do Krakowa. W okresie I wojny przebywał w Wiedniu, kontynuował aplikację, a w latach 1917–1919/1920 pracował jako wydawca w redakcji wydawanego w języku polskim miesięcznika „Moriah”, kierował nim także po powrocie do Tarnowa. Był redaktorem naczelnym pierwszego w Europie żydowskiego dziennika „Nowy Dziennik”. Od czerwca 1920 r. został wpisany na listę adwokatów i wraz ze swoim patronem S. Spannem prowadził kancelarię w Tarnowie. Po zakończeniu wojny w 1919 r. został wybrany członkiem Centralnego Komitetu Organizacji Syjonistycznej Galicji Zachodniej, potem związał się z lewicą syjonistyczną, z partią Hitachdut¹⁴. Współpracował z wieloma czasopismami syjonistycznymi, z ukazującym się we Lwowie dziennikiem „Chwila”, w Warszawie z „Naszym Przeglądem” i „Miesięcznikiem Żydowskim”, w 1922 r. wydawał gazetę „Nowiny Codzienne”. Był wiceprezesem krakowskiego Syndykatu Dziennikarzy. Od młodości angażował się w działalność ruchu syjonistycznego, działał na forum Centralnej Organizacji Syjonistycznej. Pracował na rzecz wielu żydowskich organizacji kulturalnych i społecznych. Opublikował książkę *My i narody świata* (Tarnów 1922). Zmarł 27 sierpnia 1934 r. w Krakowie, pochowano go na cmentarzu żydowskim przy ul. Miodowej w Krakowie¹⁵.

Prawnik, a zarazem działacz polityczny Leon Horowitz urodził się 16 maja 1844 r. w Tarnowie. Od 1866 r. studiował prawo na UJ, potem prowadził własną kancelarię adwokacką, działał jako licencjonowany adwokat przy Wyższym Sądzie Krajowym w Krakowie. Od 1878 r. zasiadał w Radzie Miejskiej, był członkiem Wydziału Krakowskiej Kasy Oszczędnościowej oraz prezesem Sto-

¹⁴ Światowa Syjonistyczna Partia Pracy „Hitachdut” (Zjednoczenie) – partia lewicowo-syjonistyczna.

¹⁵ *Krakowianie: wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w.*, red. A. Kutylak, Kraków 2006, s. 55–56, 179.

warzyszenia Izraelitów Postępowych, a od 1893 r. do śmierci prezesem Gminy Wyznaniowej w Krakowie. W 1901 r. ubiegał się bezskutecznie o mandat do Sejmu Krajowego¹⁶. Był członkiem kuratorium żydowskiej szkoły rzemieślniczej w Krakowie (otwartej w 1889 r. dzięki fundacji m.in. dr. Rappaporta-Porady). Zmarł 20 lutego 1905 r. w Krakowie¹⁷.

Muzycy pochodzenia żydowskiego

Niezwykle liczną i aktywną grupę w tarnowskim środowisku żydowskim stanowili muzycy. W każdej epoce można odnaleźć wiele osób uzdolnionych muzycznie, rozpoczynających w mieście edukację muzyczną, jednak potem wraz z rozwojem umiejętności i talentu wyjeżdżali z miasta. Później ci artyści – muzycy i muzycy-nauczyciele niejednokrotnie wracali do Tarnowa, przede wszystkim z okazji organizowanych koncertów. Wśród muzyków szczególnie znana na terenie Galicji była rodzina Auberów, podziwiano także skrzypka Solo Baua.

Wybitni muzycy z rodziny Auberów to skrzypek Leon Auber i jego czterej synowie: Arnold, Jakub, Maurycy oraz Salomon, którzy wspólnie tworzyli salonową Orkiestrę Braci Auber w Tarnowie¹⁸. Arnold Auber grał na trzech instrumentach, na skrzypcach, flecie oraz klarncie, a od 1888 r., po śmierci ojca kierował orkiestrą, którą powiększył do 15 instrumentalistów¹⁹. Jakub Auber był skrzypkiem, kompozytorem, a także nauczycielem muzyki. Wiedzę z zakresu muzyki zdobywał pod kierunkiem Georga Hellmesbergera w Konserwatorium Towarzystwa Przyjaciół Muzyki w Wiedniu, zdecydował się pozostać w Wiedniu po ukończeniu studiów²⁰. Maurycy Auber był dyrygentem zespołów instrumentalnych, pedagogiem i kompozytorem. Odbił studia wiolinistyczne, a także dyrygenckie i kompozytorskie w Konserwatorium Towarzystwa Przyjaciół Muzyki w Wiedniu. Objął kierownictwo orkiestry założonej przez ojca i kierował nią do śmierci w 1939 r. Był jej dyrygentem i pierwszym skrzypkiem przez prawie pół wieku; powiększył i zreformował jej skład. Orkiestra ta występowała m.in. w widowiskach muzycznych oraz w antraktach w miejscowym teatrze. Współpracował też z Polsko-Żydowskim Towarzystwem Teatralnym Chaima Treitlera. W sezonach letnich orkiestra występowała w Iwoniczu-

¹⁶ *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon...*, s. 186.

¹⁷ A. Żbikowski, R. Żebrowski, *Leon Horowitz*, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=17362> [dostęp 28.08.2023].

¹⁸ L.T. Błaszczyk, *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 2014, s. 19.

¹⁹ https://musiklexikon.ac.at/ml/musik_A/Auber_Familie.xml#relationen [dostęp 21.08.2023].

²⁰ L.T. Błaszczyk, *Żydzi w kulturze muzycznej...*, s. 19; *Wielki przewodnik po Tarnowie*, t. III: *Zamieście i Burek*, Tarnów 1996, s. 515.

-Zdroju. Prowadził szkołę muzyczną przy ulicy Krakowskiej 26 w Tarnowie²¹. Kolejny z braci Salomon Auber od najmłodszych lat grał w orkiestrze ojca na wiolonczeli, altówce, skrzypcach, fortepianie oraz na różnych instrumentach dętych. Był wiolonczelistą, dyrygentem, nauczycielem muzyki. Przed 1890 r. pracował jako pedagog, dyrektor muzyki w Tarnowie i Iwoniczu. W latach 1890–1894 uczył się gry na wiolonczeli pod kierunkiem Reinholda Hummera (1855–1912). Następnie w 1894 r. przeniósł się do Konserwatorium Towarzystwa Przyjaciół Muzyki w Wiedniu i osiadł na stałe w tym mieście. Był członkiem orkiestry Johanna Straussa²². Na początku XX w. powrócił do Tarnowa, gdzie od 1901 r. prowadził własną szkołę muzyczną przy ulicy Nowy Świat 12²³. Był wybitnym pedagogiem i nauczycielem, uznawanym za jednego z najznakomitszych wiedeńskich kameralistów, mistrzem pianina i wiolonczeli, grającym także na skrzypcach i altówce²⁴. W Wiedniu utrzymywał liczne znajomości m.in. z J. Brahmssem, A. Schönbergiem czy Arturem i Julusem Schnitzlerami. Przyjaźnił się także z rodziną Maxa Egona II zu Fürstenberg, uczył córkę Annę zu Fürstenberg. Od 1910 r. koncertował w Donaueschingen, występował również jako dyrygent i np. w 1921 r. poprowadził kilka koncertów w Musikverein (w Wiedeńskim Towarzystwie Muzycznym) m.in. z Filharmonią Wiedeńską. S. Auber koncertował również wraz z małżonką w różnych miastach, w tym np. w Tarnowie.

Skrzypek Salo Bau to kolejny tarnowski muzyk, urodzony 4 stycznia 1864 r. W latach 1881–1884 uczył się w konserwatorium Towarzystwa Przyjaciół Muzyki w Wiedniu pod kierunkiem Josefa Hellmesbergera²⁵ juniora, a doksztalał się u Jacoba Grüna²⁶. Koncertował w Niemczech, w Berlinie oraz Hamburgu. S. Bau występował kilka razy na zamku w Ischlu²⁷ przed cesarzem Franciszkiem I, który „rozmiłował się w jego grze na skrzypcach”²⁸. Przepowiadano mu wspaniałą przyszłość, jednak poważny problem w trakcie występów stanowiła trema, z którą zupełnie sobie nie radził: „trema zabiła karierę Baua, który mimo

²¹ *Polska artystyczna: kalendarz – informator muzyczny, literacki, sztuk plastycznych, teatralny i kinematograficzny na 1923–24 rok*, red. M. Skolimowski, Warszawa–Kijów 2023, s. 170.

²² L.T. Błaszczuk, *Żydzi w kulturze muzycznej...*, s. 20.

²³ Tamże; J. Reiss, *Almanach muzyczny Krakowa 1780–1914*, Kraków 1939, *passim*; L.T. Błaszczuk, *Żydzi w kulturze muzycznej...*, s. 188.

²⁴ D. Snowman, *The Amadeus Quartet: The Men and the Music*, London 1981, s. 15; „Revue et Gazette Musicale de Paris”, 30 III 1851, no. 13, s. 98.

²⁵ L.T. Błaszczuk, *Żydzi w kulturze muzycznej...*, s. 25.

²⁶ *Jakob Grün [w:] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, vol. 2, Vienna 1959, s. 86–87.

²⁷ Było to miasto uzdrowiskowe w środkowej Austrii, w kraju związkowym Górna Austria, w powiecie Gmunden, w Alpach Salzburskich. Kurort był też letniskiem dla wielu kompozytorów. W miejscowości tej znajdowała się willa cesarska, letnia rezydencja Franciszka Józefa i Elżbiety.

²⁸ R. Brandstaetter, *Krąg biblijny. Dzieła zebrane*, red. J. Majka, Kraków 2003, s. 41.

cesarskiego poparcia musiał zrzec się dalszych występów, kilka z nich zakończyło się niepowodzeniem”²⁹. Wówczas podjął decyzję o powrocie do Tarnowa. Udzielał lekcji gry na skrzypcach i fortepianie. Prowadził szkołę muzyczną przy ulicy Goldhammera 5³⁰, założył także biuro koncertowe oraz szkołę muzyczną funkcjonującą wiele lat. Angażował się w różne inicjatywy, np. w organizację obchodów stulecia uchwalenia Konstytucji 3 maja – w 1891 r. odegrał koncert Wieniawskiego³¹, a w 1912 r. brał udział w raucie organizowanym przez Towarzystwo Szkoły Ludowej. Zmarł w 1937 r. w Tarnowie.

Rzeźbiarze pochodzenia żydowskiego

Charakteryzując żydowską inteligencję, warto wymienić także jej przedstawicieli reprezentujących środowisko artystyczne (m.in. rzeźbiarzy i malarzy). Była to liczna grupa, do której należeli np. Henryka Kerner, Adolf Bienenstock i Dawid Becker.

Tarnowianka Henryka Kerner przysła na świat w 1892 r., była rzeźbiarką i malarką. Uczyła się w wiedeńskiej Szkole Rzemiosł Artystycznych (Kunstgewerbeschule) u rzeźbiarzy Henryka Hochmana i Antona Hanaka. Prowadziła pracownię ceramiczną w Tarnowie³², w której wypalała swoje prace ceramiczne³³.

Malarz Adolf Bienenstock urodził się w 1888 r. w Tarnowie. W latach 1907–1912 studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie pod kierunkiem Józefa Mehoffera. Następnie podjął pracę jako nauczyciel rysunku w gimnazjum w Przemyślu. Debiutował w 1919 r. na wystawach Koła Miłośników Sztuki Żydowskiej we Lwowie. Malował portrety (*Portret Żydówki*, *Portret poety S.*, *Portret żony*), obrazy związane z historią i tradycją Żydów w Polsce i tematyką społeczno-egzystencjalną (*Człowiek z miasta*, *Dziewczyna z miasta*), pejzaże (*Wiosna*, *Zima*), widoki miejskie (*Katedra w Przemyślu*, *Stary Lublin*) czy też studia rodzajowe (*Młody Żyd*). Zajmował się także polichromią i pro-

²⁹ Tamże; J. Reiss, *Almanach muzyczny Krakowa 1780–1914...*, s. 118, 152; R. Szydłowski, *Wojna zaczęła się w Tarnowie, wspomnienia*, Kraków 1991, s. 43–47.

³⁰ *Polska artystyczna: kalendarz...*, s. 171; L.T. Błaszczuk, *Żydzi w kulturze muzycznej...*, s. 26; J. Reiss, *Almanach muzyczny Krakowa 1780–1914...*, *passim*.

³¹ *Księga pamiątkowa setnej rocznicy ustanowienia konstytucji 3 Maja*, t. II, zebrał i wydał K. Bartoszewicz, Kraków 1891, s. 275–276; A. Pachowicz, *Kompozytor, aranżer, dyrygent, Żyd rodem z Tarnowa – Jerzy Gert (1908–1968)* [w:] *Żydzi w kulturze muzycznej Galicji*, t. I, red. E. Nidecka, Rzeszów 2021, s. 180–198.

³² B. Kołodziejowa, *Ceramika krakowska I poł. XX w.*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1991, 14, s. 139.

³³ N. Styrna, *Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931–1939)*, Warszawa 2009.

jektowaniem witraży (m.in. wykonał polichromię i witraże do nowej synagogi w Przemyślu). Zmarł w 1937 r. Przemyślu.

Z kolei jeden z uczniów Xawerego Dunikowskiego – Dawid Becker urodził się w Tarnowie w 1915 r. i w tym mieście wychował się³⁴. Studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Jest on autorem pomnika upamiętniającego pomordowanych Żydów usytuowanego na cmentarzu żydowskim w Tarnowie w 1946 r. w miejscu masowej mogiły. Do jego realizacji wykorzystał zlamana kolumnę z ruin Synagogi Nowej (Jubileuszowej) w Tarnowie. Wrytyo na niej w języku hebrajskim cytat *A słońce świeciło i nie wstydziło się...* pochodzący z poematu Nahmana Bialika, który powstał po pogromie Żydów w Kiszyniowie na Ukrainie w 1903 r.

Lekarze pochodzenia żydowskiego

W Tarnowie liczną część inteligencji żydowskiej stanowili lekarze, którzy z racji doksztalcania się, uzyskiwania nowych specjalności byli zmuszeni do opuszczenia miasta. Nie sposób wymienić wszystkich, ale warto przypomnieć postaci kilku najbardziej znanych na terenie Galicji, m.in. Józefa Oettingera czy Antoniego Rosnera.

Profesor medycyny, działacz społeczny Józef Oettinger przyszedł na świat 7 maja 1818 r. w Tarnowie. Po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1843 r. rozpoczął pracę w Szpitalu Izraelickim. Od 1850 r. (w którym uzyskał tytuł doktora chirurgii) do śmierci był jego prymariuszem. Od 1851 r. zajmował się historią medycyny, z początku jako asystent prof. F. Hechla, od 1869 r. jako docent prywatny (habilitacja w 1862 r. z powodów politycznych nie została zatwierdzona przez władze w Wiedniu), a od 1873 r. jako bezpłatny profesor nadzwyczajny. Był pierwszym profesorem UJ wyznania mojżeszowego. Działalnością polityczną zajmował się od 1848 r.; należał wówczas do Komitetu Narodowego Krakowskiego, rywalizował z B. Meiselsem o mandat do parlamentu wiedeńskiego jako kandydat Klubu Postępowej Inteligencji Żydowskiej. W 1861 r. brał udział w deputacji Żydów galicyjskich do Koła Polskiego w parlamencie wiedeńskim w sprawie równouprawnienia Żydów. W latach 1856–1863 był członkiem Wydziału Miejskiego Krakowa (pracował m.in. w komisji opracowującej statut miejski); w latach 1866–1890 – radnym; od 1870 r. działał we władzach Zboru Izraelickiego oraz Stowarzyszenia Izraelitów Postępowych. Aktywnie uczestniczył w życiu naukowym Krakowa; w 1869 r. był m.in. sekretarzem oddziału nauk przyrodniczych i lekarskich Towarzystwa Naukowego Krakowa, w 1871 r. przez

³⁴ A. Bartosz, *Tarnowskie judaica*, Tarnów 1992, s. 30.

jedną kadencję sprawował funkcję prezesa Towarzystwa Lekarskiego Krakowskiego. J. Oettinger, autor ponad 50 prac poświęconych problematyce medycznej, publikował głównie w „Przeglądzie Lekarskim”, którego był jednym z założycieli w 1862 r. Najbardziej znane to: *Rys dawnych dziejów Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego*, biografia Józefa Dietla, rozprawa o cholery w 1869 r. oraz tłumaczenia niektórych dzieł Hipokratesa (wszystkie drukowane w Krakowie). W uznaniu zasług został wybrany na członka nadzwyczajnego AU, a w 1888 r. odznaczony przez cesarza Krzyżem Kawalerskim Orderu Franciszka Józefa I³⁵. Zmarł 2 października 1895 r. w Krakowie i został pochowany na cmentarzu żydowskim w Krakowie przy ul. Miodowej³⁶.

Antoni Rosner, urodzony 9 listopada 1831 r. w Tarnowie, był synem Dawida Rosnera, lekarza żydowskiego oraz radnego Tarnowa w latach 1867–1881³⁷. Ukończył gimnazjum w Tarnowie, a następnie rozpoczął studia medyczne i filozoficzne na uniwersytecie w Wiedniu. W 1855 r. uzyskał tytuł doktora medycyny, w 1861 r. otrzymał tytuł doktora chirurgii, a w 1862 r. habilitował się z dermatologii i wenerologii w Krakowie. Podjął pracę na UJ, a także w Szpitalu św. Ducha. W 1867 r. został profesorem nadzwyczajnym, a w 1894 r. zwyczajnym UJ. Od 1873 r. kierował kliniką chorób skórnych w Szpitalu św. Łazarza. Od 1873 r. członek nadzwyczajny AU³⁸. Był autorem artykułów, opublikowanych m.in. w „Przeglądzie Lekarskim”, „Roczniku Towarzystwa Naukowego Krakowskiego” oraz skryptów (np. *Wykład chorób wenerycznych*, Kraków 1890). Zmarł 25 sierpnia 1896 r. w Krakowie.

Podsumowanie

Inteligencja żydowska wpisała się w historię miasta oraz regionu i odegrała znaczącą rolę w rozwoju społecznym, artystycznym, kulturalnym Tarnowa. Przedstawiciele tej społeczności zasiadali w Radzie Miejskiej, pełnili różne urzędy (m.in. wiceburmistrza), oddziaływali na lokalną społeczność, angażowali się w wiele inicjatyw i pozostawili po sobie ślady swej obecności trwające do dziś (np. utwory Romana Brandstaettera). Niewątpliwie inteligencja ta stanowiła zróżnicowaną społeczność, którą tworzyli przedstawiciele wielu różnych, wymienionych powyżej zawodów. Można dostrzec, że szczególnie wyróżniającą

³⁵ *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon...*, s. 371.

³⁶ A. Żbikowski, R. Żebrowski, *Oettinger Józef*, <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15613> [dostęp 21.08.2023].

³⁷ Był on bardzo zaangażowany w organizację pomocy dla powstania styczniowego. Jeden z jego braci poniósł śmierć, walcząc w powstaniu, a dwaj pozostali byli także lekarzami.

³⁸ *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon...*, s. 403.

się grupę stanowili naukowcy, prawnicy, artyści czy lekarze, którzy w większości przypadków decydowali się opuścić Tarnów. Jednym z problemów badawczych wciąż pozostaje odpowiedź na pytania, jakie były powody tej emigracji oraz gdzie najczęściej osiedlali się emigrujący Żydzi. Z pewnością przyczyny były złożone, ale przede wszystkim należy przeanalizować szerzej warunki życia w mieście, czy też brak możliwości edukacji na poziomie wyższym. Te czynniki np. przy dobrej rodzinnej sytuacji materialnej pozwalały wielu osobom na opuszczenie Tarnowa, aby ukończyć studia, rozwijać swoją karierę czy ostatecznie podjąć pracę. Najczęściej, aby realizować te cele, tarnowscy Żydzi wyjeżdżali do Krakowa lub Wiednia. Emigracja w tych kierunkach utrzymywała się do wybuchu II wojny światowej. Losy inteligencji żydowskiej w Tarnowie nie są jeszcze dokładnie zbadane, a jedną z przyczyn takiego stanu jest brak źródeł.

Bibliografia

Dokumenty nieopublikowane

Archiwum Narodowe w Krakowie

Oddział w Tarnowie, sygn. 33.1.0.49 Akta miasta Tarnowa, Dokumentacja Stowarzyszenia „Bikur Cholim” w Tarnowie.

Opracowania, artykuły

Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1991.

Bałaban M., *Dzieje Żydów w Galicji i w I Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916.

Bańburski K., Bogacz J., Kozioł J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003.

Bartosz A., *Tu był tarnowski sztetl [w:] Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2008.

Bartosz A., Kozioł J., *Tarnowski Cmentarz Żydowski*, Tarnów 2005.

Błaszczuk L.T., *Żydzi w kulturze muzycznej ziem polskich w XIX i XX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 2014.

Brandstaetter R., *Krąg biblijny. Dzieła zebrane*, red. J. Majka, Kraków 2003.

Encyclopaedia Judaica, v. 4B, Jerusalem 1978.

Encyclopedia of Historians and Historical Writers, ed. K. Boyd, vol. I, Rutledge 1999.

Fuks M., *Żydowska inteligencja w Polsce 1918–1939*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1988, nr 3–4.

Gartner L.P., *Salo Wittmayer Baron (1895–1989)*, „Jewish History” 1989, vol. 4, no. 1.

Gartner L.P., *Salo Wittmayer Baron (1895–1989)*, „The American Jewish Year Book” 1991, vol. 91.

Hońdo L., *Najstarsze nagrobki na żydowskim cmentarzu w Tarnowie*, „Humanities and Cultural Studies” 2021, t. II, nr 1.

Hońdo L., *Żydowski cmentarz w Tarnowie*, Kraków 2001.

Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3.

Jakob Grün [w:] Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, vol. 2, Vienna 1959.

Kołodziejowa B., *Ceramika krakowska I poł. XX w.*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1991, 14.

Krakowianie: wybitni Żydzi krakowscy XIV–XX w., red. A. Kutylak, Kraków 2006.

- Księga pamiątkowa setnej rocznicy ustanowienia konstytucji 3 Maja*, t. II, zebrał i wydał K. Bartoszewicz, Kraków 1891.
- Leniek J., Herzig F., Leśniak F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
- Liberles R., *Salo Wittmayer Baron. Architect of Jewish History*, New York 1995.
- Lyon-Caen J., *Michel Borwicz: między Polską a Francją, między literaturą a historią*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2017, 13.
- Pachowicz A., *Z historii społeczności żydowskiej Tarnowa. Wybrane zagadnienia* [w:] *Educare necesse est... – my wśród obcych, obcy wśród nas od średniowiecza do końca XX w.*, red. nauk. V. Urbaniak, Warszawa 2023, s. 113–127.
- Polska artystyczna: kalendarz – informator muzyczny, literacki, sztuk plastycznych, teatralny i kinematograficzny na 1923–24 rok*, red. M. Skolimowski, Warszawa–Kijów 2023.
- Półciwiariek J., *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.
- Praszałowicz D., *Salo Wittmayer Baron i jego intelektualna droga: Tarnów – Wiedeń – Nowy York* [w:] *Pani Anna w Kanadzie: księga pamiątkowa dedykowana Pani Profesor Annie Reczynskiej*, red. M. Gabryś, M. Paluszkiewicz-Misiaczek, Kraków 2016.
- Reiss J., *Almanach muzyczny Krakowa 1780–1914*, Kraków 1939.
- „Revue et Gazette Musicale de Paris”, 30 III 1851, no. 13.
- Snowman D., *The Amadeus Quartet: The Men and the Music*, London 1981.
- Styrna N., *Zrzeszenie Żydowskich Artystów Malarzy i Rzeźbiarzy w Krakowie (1931–1939)*, Warszawa 2009.
- Szydłowski R., *Wojna zaczęła się w Tarnowie, wspomnienia*, Kraków 1991, s. 43–47.
- The Encyclopaedia of the Jewish Religion*, Jerusalem–Tel Aviv 1966.
- Turek J., *Informator tarnowski*, Tarnów 1926.
- Wielki przewodnik po Tarnowie*, t. III: *Zamieście i Burek*, Tarnów 1996.
- Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski i A. Żbikowski, Warszawa 2001.

Netografia

- <https://delet.jhi.pl> [dostęp 21.08.2023].
- https://cemetery.jewish.org.pl/list/c_98 [dostęp 24.09.2023].
- https://musiklexikon.ac.at/ml/musik_A/Auber_Familie.xml#relationen [dostęp 21.08.2023].
- <https://www.jewishvirtuallibrary.org/salo-shalom-wittmayer-baron> [dostęp: 21.08.2023].

The environment of the Jewish intelligentsia in Tarnów, 1772–1918 (selected representatives)

Summary

The aim of this article is to discuss a number of specific issues related to the Jewish intelligentsia in Tarnów, primarily to show selected representatives (including rabbis, historians, musicians, sculptors, lawyers, doctors) associated with the city in different historical eras, as well as to highlight the structure of this social group and its importance in the local environment. Although this community was present in the city for many centuries, in the literature on the subject one can mostly find publications that refer only to the general characteristics of this group (especially in the period of the Second World War) and not to the individuals who formed it in different periods of history.

Keywords: Tarnów, Jews, intelligentsia, group structure, leading representatives